

MIDHAT RIDANOVIĆ

O JEZIČKOM NORMIRANJU (KOD NAS) U SVJETLU MODERNE LINGVISTIKE*

Pozabaviću se samo nekim značajnijim aspektima normiranja u jeziku uopšte, i u srpskohrvatskom jeziku posebno. Prvo ću nastojati da kažem zašto savremena lingvistika ne prihvata principe na osnovu kojih su raniji jezički stručnjaci normirali jezik, a onda ću pokušati da dođem do nekih zaključaka o normiranju jezika koji bi izvirali iz nove svijesti o fenomenu ljudskog jezika, znatno obogaćene istraživanjima lingvista 20. vijeka. Napominjem odmah da savremena lingvistika, iako ne prihvata tradicionalne principe normiranja jezika, nije i sama izgradila jednu cjelovitu i cjelishodnu koncepciju o ovom i srodnim pitanjima. Zato ovaj članak predstavlja i napor da se teorijski osvjetle putevi koji bi vodili ustanovljenju savremenijih principa jezičkog normiranja.

I

Jedna od najistaknutijih razlika između tradicionalne jezičke nauke i moderne lingvistike jeste preokupiranost one prve raznim valorizacijama u jezičkim pitanjima nasuprot pretežno deskriptivnoj orijentaciji ove druge. Implicitno u tradicionalnom pristupu jeziku bilo je vjerovanje da je jezik, naročito jezik necivilizovanih naroda, neadekvatno oruđe za »više« vidove komunikacije, i da je prioritetan zadatak jezikoslovaca da ga unaprijede i »razviju« gdje god to mogu. Oboružana impozantnim fondom

* NAPOMENA REDAKCIJE: Redakcija nije saglasna sa pogledima svoga člana dra Ridanovića izloženim u ovom članku, ali će objavljivanje članka korisno poslužiti za razvijanje svestraniye diskusije na kojoj će se u narednim brojevima časopisa posebno angažovati ostali članovi.

činjenica o znatno većem broju jezika, moderna lingvistika je ovo vjerovanje podvrgla oštroj kritici i, sa velikom mjerom uspjeha, dokazala da je ono neodrživo. Logična posljedica ove razlike u gledanju na jezičko vrednovanje jeste kako manji interes modernih lingvista za jezičko normiranje uopšte, tako i znatno smanjena sfera jezika koju savremeni lingvista želi normirati. To je prvo što valja istaći u kontekstu ovog dijela članka.

Sada bih pojedinačno razmotrio neke od osnovnih tradicionalnih principa jezičkog normiranja u svjetlu moderne lingvistike, uz povremene osvrte na situaciju u srpskohrvatskom jeziku.

(1) *U svakoj jezičkoj zajednici istovremeno su u upotrebi i pravilni i nepravilni elementi jezika. Zadatak jezičkog stručnjaka je da razluči pravilno od nepravilnog te da se bori za iskorjenjivanje nepravilnog i isključivu upotrebu pravilnog od strane svih pripadnika te jezičke zajednice.*

Već u pogledu na ovo osnovno pitanje postoje duboke razlike između tradicionalnog shvatanja i modernijih gledanja. Savremeni lingvisti potpuno odbacuju »pravilno« i »nepravilno«, i to uglavnom iz dva razloga: prvo zato što ne vjeruju u slijepo dejstvo glasovnih »zakona« i, drugo, zato što smatraju da je prirodnost jezičkog izraza sa stanovišta samog govornog subjekta najbolji kriterij prihvatljivosti ovog ili onog elementa u jeziku. Moderni lingvisti priznaju da u skoro svim jezičkim zajednicama, ne samo civilizovanih nego i »primitivnih« naroda, postoji jedan tip jezika koji, na ovaj ili onaj način, uživa prestiž u odnosu na ostale tipove. Ali oni ne priznaju da su oni »niži« tipovi lingvistički inferiorniji u bilo kojem smislu. Radi se o prestižu koji je isključivo socijalnog karaktera, — najčešće to je jezik privilegovanog društvenog sloja. Zato umjesto da govore o pravilnom i nepravilnom u jeziku, savremeni lingvisti razlikuju »društveno prihvatljivo« od »društveno neprihvatljivog«. Dijalekat srpskohrvatskog jezika kojim se govori u Nišu i okolini nije lingvistički inferiorniji od našeg književnog jezika jer ne poznaje sve one morfološki obilježene padeže koji postoje u književnom jeziku — ta engleski jedva da ima ikakvih padeža, — nego je njegova niža »socijalna vrijednost« rezultat čisto društveno-istorijskih okolnosti: nije uzet za osnovicu književnog jezika (mada u samom tom dijalektu nema ništa što ga čini nepodesnim za književni izraz, što potvrđuje djelo Bore Stankovića i drugih koji su njime pisali) pa zato njemu tipični oblici, na osnovu jedne puke konvencije, imaju manju mjeru društvene prihvatljivosti nego odgovarajući oblici standardnog jezika. Ovako postavljeni odnosi pokazuju da se učenje književnog jezika za čovjeka iz Niša svodi onda jednostavno na učenje drugog dijalekta vlastitog jezika. (Dijalekat je u prethodnoj rečenici upotrijebljen onako kako se danas obično upotrebljava u lingvistici: bez ikakvih valorizacionih implikacija.)

Psihološke prednosti ovakvog pristupa jezičkoj normi su ogromne. Više se ne moraju stvarati kompleksi ljudima koji, ni krivi ni dužni, govore dijalektom koji je žigosan kao suštinski inferiorniji. Jedan savremeno prosvijećen nastavnik srpskohrvatskog jezika u kraju gdje se govori neknjiževnim dijalektom treba da đacima priđe na otprilike ovakav način:

»Jezik kojim vi govorite nije, u naučnom smislu, ni bolji ni gori od jezika koji slušate na radiju i televiziji ili koji čitate u štampi i u knjigama, a koji se zove standardni jezik. [Mislim da bi i u školi postepeno trebalo prelaziti na upotrebu ovog modernijeg i tačnijeg termina, umjesto tradicio-

nalnog »književni jezik.«] Vi njime i dalje možete govoriti u kući, sa prijateljima i u svim nezvaničnim prilikama. On, međutim, nije uzet za osnovicu zajedničkog standardnog srpskohrvatskog jezika, jer njime govori manji dio naroda koji se kod nas služi srpskohrvatskim jezikom i jer se u vrijeme formiranja standardnog jezika u njemu osjećao uticaj drugih jezika nešto više nego u dijalektu koji je uzet za osnovu standardnog jezika; a u ono doba se vjerovalo da je »najčistiji« onaj jezik koji je pretrpio najmanje utjecaja sa strane. (Danas je jasno da je u stvari standardni jezik taj na koji su strani jezici najviše utjecali.) Prema tome, to što dijalekat koji se čuje u našem kraju nije uzet kao osnovica zajedničkog jezika kojim govore četiri naša naroda rezultat je sticaja posebnih istorijskih okolnosti i jedne praktične konvencije, a ne niže vrijednosti našeg dijalekta. Naš govor je, u stvari, podesniji da prenese neke odlike našeg kraja i od samog standardnog jezika, jer mi imamo riječi i izraze kojima se označavaju stvari i pojmovi specifični za naš kraj. Niti treba zaboraviti da su standardni jezik i naš dijalekat najvećim dijelom identični jezici i da razlike postoje samo u ograničenom broju fonetskih obilježja, gramatičkih pravila, riječi i izraza. Govornim standardnim jezikom treba se služiti u svim zvaničnim prilikama kao što su konferencije, sastanci i slični skupovi, a pisanim standardnim jezikom u svim prilikama osim pri pisanju privatnih pisama i poruka. Usvajanje standardnog jezika nipošto ne treba da znači i odbacivanje dijalekta koji smo naučili u roditeljskom domu, jer ona narodna »koliko jezika znaš, toliko ljudi vrijediš« čuva dosta od svoje istine i kada se radi o dijalektima. Konačno, ne treba smatrati grijehom ako u naš standardni izraz ubacimo ponešto iz svog lokalnog govora, naročito ako time postignemo neki efekat koji inače ne bismo postigli, jer standardni jezik nije nekakva zatvorena kutija u koju ništa ne smije da proдре. On mora biti otvoren svim plodotvornim utjecajima, a među najplodotvornijim su baš utjecaji iz dijalekata, tj iz nepatvorenih narodnih govora.«

Ovakav stav prema odnosu nestandardnih govora i standardnog jezika ima tri glavne vrline: 1) baziran je na savremenoj lingvističkoj teoriji; ako znamo da je lingvistika za posljednjih nekoliko desetljeća uznapredovala kao malo koja druga naučna disciplina, postaje jasno koliko je potrebno da se tradicionalni principi jezičkog normiranja, zasnovani na jezičkoj nauci 19. i ranijih vjekova, revidiraju u svjetlu ogromne mase novih saznanja o ljudskom jeziku; 2) izjednačuje sve dijalekte, kao u ostalom i sve ljudske jezike, u odnosu na njihove inherentne lingvističke kvalitete i time doprinosi demokratizaciji ljudskih odnosa na veoma važnom planu jezika; 3) omogućava brže i jednostavnije učenje oblika standardnog jezika.

Obrazložiću ovu treću vrlinu modernog pristupa problematici standardnog jezika. Učenje novog dijalekta svog jezika — a jedan vid toga je i učenje standardnog jezika — u suštini je isto što i učenje stranog jezika. Danas se vjeruje da je najefikasniji metod učenja stranog jezika onaj koji je zasnovan na tzv. kontrastivnoj analizi maternjeg i stranog jezika, analizi kojom se otkrivaju sve sistematske razlike između struktura maternjeg i stranog jezika da bi se u savlađivanju stranog jezika usredsredio napor na razlike, koje su uzrok najvećem broju grešaka, i time znatno

skratio put ovlađivanja stranim jezikom. (Učenje stranog jezika bez pomoći kontrastivne analize pomalo je nalik na liječenje bolesnika bez dijagnoze.) Na planu učenja standardnog jezika ovo znači da bi najefikasniji put bio onaj koji bi se bazirao na poređenju razlika na svim nivoima jezičke strukture između dijalekta kojim prirodno govore učenici i dijalekta koji predstavlja standardni jezik. Da bi se to ostvarilo, potrebno je: a) razbiti dosta rasprostranjeno uvjerenje da nestandardni dijalekti nemaju svojih struktura, da su to nekakvi krnji jezici kojima »nedostaju padeži i druge morfološke i sintaksičke kategorije, b) analizirati strukture nestandardnog i standardnog dijalekta obraćajući posebnu pažnju na ona mjesta gdje postoje razlike između ta dva dijalekta, tj. gdje postoji mogućnost interferencije matičnog učenikovog dijalekta pri učenju standardnog jezika, c) dovesti u suodnos, tj. kontrastirati ona gramatička pravila i one elemente i kategorije koji se razlikuju u ta dva dijalekta, i d) izraditi pedagoške materijale na rezultatima kontrastivne analize koji bi na najefikasniji način osposobili učenika da automatski vlada svim oblicima standardnog jezika. Ovaj posao nije toliko zamašan koliko izgleda, jer se obično radi o relativno malom broju strukturalnih razlika. Najvažnije je to da se ovim pristupom postiže maksimum preciznosti i efikasnosti u nastavi standardnog jezika. Napomenuo bih i to da je ovakav pristup implicitan kod onih pisaca normativnih gramatika i pravopisnih priručnika koji uz »pravilne« oblike ukazuju i na »nepravilne«, mada se to čini mahom nasumice, bez sistematskih opisa nestandardnih dijalekata.

(2) *U književnom jeziku može da opstoji samo ono što je rezultat pravilnog razvoja jednog jezika kroz njegovu istoriju, ono do čega je dovelo djelovanje određenih glasovnih i drugih zakona jezičke evolucije. Razne »analogije« treba što je moguće više izbjegavati.*

Ovaj tradicionalni normativni princip još uvijek se veoma žilavo održava u mnogim zemljama, naročito u onima u kojima je mladogramatičarski pokret ostavio jake korijene — a takva je i naša. Ovom principu moderni lingvisti suprotstavljaju sljedeći: ono što je ranije bilo u jeziku nije nikakvo mjerilo onome što sad treba ili ne treba da bude u jeziku. Glasovni »zakoni« nisu jedini faktor jezičke mijene. Jezik je fantastično komplikovano oruđe ljudskog kazivanja i mišljenja, na njegovu promjenu djeluje izvanredno veliki broj faktora koje ne možemo dijeliti na »zle« i »dobre«. Čak i velika bujica stranih riječi može samo da ostavi traga na određen broj korijena u vokabularu jednog jezika. Zato se ne treba bojati da će neki faktori promjene nauditi jeziku, jer, kako nas uči teorija informacije, ljudski jezik spada u tzv. homeostatičke komunikativne sisteme, one koji posjeduju unutarnju snagu da se sami regulišu tokom promjena.

Osvrnimo se sada na neke oblike u postojećoj književnoj normi ijekavskog nariječja srpskohrvatskog jezika koji se propisuju na osnovu ovog tradicionalnog principa jezičkog normiranja. Prema pravilu da umjesto nekadašnjeg »jata« treba da stoji je odnosno *ije* propisani su oblici *djejestvo*, *nedjelja*, *ponedjeljak*, pri čemu je zanemaren snažan faktor disimilacije koji se suprotstavio postojanju dva palatalna glasa u istom ili susjednim slogovima i koji je uslovio da su najvećem broju ijekavaca danas prirodni samo oblici *dejestvo*, *nedelja*, *ponedeljak*. Isto tako se propisuju

oblik *htio* prema pravilu da se »jat« u položaju ispred *o* zamjenjuje sa *i*, a previda se činjenica da se ovdje radi o jatu u *naglašenom* slogu (za razliku od jata u *nenaglašenom* slogu u riječima kao što su *živio i volio*), što je uslovalo da je u dvosložnim participima tipa *sjeo, mljeo* pa i *htjeo* očuvana zamjena jata oblikom *je*. (Sjetimo se da je i u Vernerovom zakonu osnovni faktor bio naglasak.) Ovo pravilo bi se odnosilo samo na oblike radnih glagolskih pariticipa, dok kod imenica i pridjeva ostaje zamjena sa *i*: *dio, cio*. To je u skladu sa pojavom koja je ustanovljena lingvističkim istraživanjima da se fonološka pravila često baziraju na informacijama morfološke i sintaksičke analize, što praktično znači da fonološka pravila ne djeluju slijepo, već im je domen djelovanja najčešće ograničen na samo neke morfološko-sintaksičke kategorije. Zbog svega toga su oblici *sjeo, mljeo, htjeo* i prirodni u govoru pravih ijekavaca. Pod »pravim« ijekavcima podrazumijevam one koji nisu bili izloženi utjecaju drugih nariječja, u ovom kontekstu naročito ikavskog, kao i one na koje nije djelovala postojeća norma. Ta norma propisuje i ijekavski oblik *ovdje* na osnovu istorijskog zakona o zamjeni jata, unatoč činjenici da je grupu *vdj vro* teško izgovoriti ne samo iz čisto artikulacionih razloga nego i zbog toga što je ona nepoznata fonotaktici pojedinačnih morfema u srpskohrvatskom jeziku. U stvari, modernom lingvisti su nepotrebna sva ova »pravdanja«, on bi preporučio oblike *dejstvo, nedelja, ponedjeljak, htjeo* i *ovde* već na osnovu same činjenice da su oni prirodni jezičkom osjećanju najvećeg broja ljudi čiji se govor uzima za osnovicu standardnog jezika. Njegovi argumenti su samo jači kada je u stanju da i objasni zašto su prirodni oblici prirodni. Ja lično nemam pouzdanog objašnjenja zašto je u riječi *istovjetan* došlo do pojave sloga *je* na mjestu gdje nikad nije bilo jata (vjerovatno je posrijedi neka analogija), ali me to ne sprečava da se zalažem za ovaj oblik u ijekavskom izgovoru, jer doživljavam oblik *istovetan* kao najčistiju ekavštinu.

Tradicionalni normativni princip o kojem je upravo riječ podstakao je i borbu između modernih lingvista i pobornika klasičnih pogleda na jezik koja se danas u mnogim zemljama vodi oko »pravog« značenja riječi. Na tom planu, međutim, postoji više spektralno raspoređenih pogleda. Dok moderni lingvisti vjeruju da se etimologija jedne riječi ne smije uzimati u obzir pri određivanju njenog pravog značenja jer njega treba apstrahovati deskriptivno, iz stvarne upotrebe te riječi u što većem broju konteksta, dotle među tradicionalnim lingvistima postoje i ekstremna mišljenja da je etimologija jedini putokaz u pronalaženju pravog značenja riječi, kao i ona koja u trenutnoj upotrebi riječi, u pisanom radije nego u govornom jeziku, pridaju manji ili veći značaj. Mislim da kod nas nema više mnogo utjecajnih jezičara koji bi se zalagali za to da etimologija riječi postane glavni kriterij u određivanju njenog značenja. To potvrđuju i rječnici našeg jezika koji se pišu posljednjih godina i u kojima su značenja data na osnovu ekscerpata iz literarne i druge pisane građe. Osjeća se, međutim, još uvijek izvjesna bojazan da se i govorni jezik uzme kao leksikografska baza te da i jezičko osjećanje bude važno mjerilo u određivanju značenja riječi. Iz aspekta moderne lingvistike ta bojazan je nepotrebna.

Vidjeli smo, dakle, da se moderni lingvista ne osvrće na prošlost jezika kada radi na njegovu normiranju. Njegovo jedino mjerilo je sadašnje stvar-

no stanje u jeziku, koje on određuje strogo deskriptivnom metodom. Ali problemi nastaju zbog toga što to sadašnje stanje skoro nikada nije statično, u jeziku je maltene uvijek neka promjena upravo u toku, što se u praksi (tj. na planu *parole*) manifestuje time što neki članovi jezičke zajednice, obično stariji, upotrebljavaju jedan, »stariji« oblik, a neki opet drugi, »noviji« oblik. Takva je situacija kod nas sa opozicijom između č i ć (i, naravno, između dž i đ) koja se nezadrživo gubi kod mlađih ljudi na velikom dijelu srpskohrvatskog jezičkog područja.¹ Pitanje je sada da li u jezičkoj normi dati prednost starijim ili novijim oblicima, ili naći mogućnost da obje vrste oblika koegzistiraju sve dok sama strukturalna kretanja unutar jezika ne riješe problem »dubleta«. Moderni lingvisti su najviše naklonjeni ovom posljednjem gledištu, jer je ono u skladu sa njihovim osnovnim principom što je moguće većeg poštovanja jezičkog osjećanja onih čiji jezik normiraju. Pošto se normiranje, u takvom pristupu, uglavnom odnosi na pisani jezik, problem se svodi na ustanovljenje takvog pisma koje će predstavljati govor i starije i mlađe generacije, u koje će i jedni i drugi moći »prevoditi« svoj izraz. Na ovo se logično nadovezuje i potreba da pismo bude »zajednički imenitelj« i ostalih manjih razlika unutar jednog slobodnije definisanog standardnog jezika, razlika na geografskoj i socijalnoj dimenziji, a ne samo hronološkoj. Ako bismo u ovom duhu rješavali problem naših č i ć, ukazale bi nam se dvije mogućnosti: ili bismo imali jedan simbol koji bi dvojako izgovarali oni koji razlikuju č i ć (kao što se grupa *th* u engleskom dvojako izgovara) a samo na jedan način oni koji ne prave tu razliku, ili bismo zadržali dva simbola koji bi nekome predstavljali dva fonema a nekima samo jedan. Ova druga mogućnost je, u stvari, naša postojeća situacija. I ja bih lično prihvatio drugu mogućnost, jer smatram da pismo treba da bude dovoljno sveobuhvatno da u sebi sadrži sve fonološke opozicije koje su bitne za upotrebu jezika u jednom šire definisanom vremenskom periodu. (U protivnom, pravopis bi trebalo mijenjati svakih 50 do 100 godina.) Samo onda ne treba očekivati da takvo pismo bude vjerna fonetska slika izgovora svih članova jezičke zajednice.

Ova problematika nameće neke misli o pitanju fonetskog načina pisanja standardnog jezika. Prednost fonetskog pisma, obično se kaže, u tome je što se on lakše usvaja, jer se treba samo držati principa »piši kao što govoriš« pa će sve uglavnom ići kako treba. Stoga fonetski pravopis doprinosi lakšem masovnom opismenjavanju stanovništva. Mislim da naša praksa u poređenju sa, recimo, japanskom pokazuje da i ta, koliko ja vidim, jedina prednost fonetskog pisma nema stvarne osnove. Mi imamo jedno od najfonetskijih pisama na svijetu i ogroman postotak nepismenih (da i ne govorimo o »polupismenima«), dok Japanci imaju tri krajnje nefonetska pisma sa ukupnim brojem simbola koji prelazi nekoliko hiljada i — skoro stopostotnu pismenost. S druge strane, fonetski pravopis ima niz nedostataka. Pošto on treba vjerno da odražava izgovor jedne jezičke

¹ Gubljenje te opozicije je nešto brže u gradovima nego u ruralnim sredinama. Lingvisti su, naime, ustanovili da jezička raznovrsnost, kakvu obično nalazimo u ne tako davno urbaniziranim sredinama, pospješuje jezičku mijenu. O strukturalnim razlozima ove promjene u izgovoru našeg jezika vidi M. Ridanović »Observations on Some Phonemic Mergers in Present-Day Serbocroatian«, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, XI (1968), str. 53—63.

zajednice koji skoro nikada nije uniforman, on postaje nalik na Prokrustovu postelju prema kojoj svako treba da se ravna mijenjajući svoj prirodan izgovor da bi joj se prilagodio. Ako se složimo da takav pravopis ne mora odražavati govor svih članova jedne jezičke zajednice nego samo jedne grupe ljudi (štaviše, to obično mora biti manja grupa jer se u većoj grupi odmah javljaju razlike koje je teško predstaviti fonetskim pismom), suočavamo se sa problemom odabiranja takve grupe, što u sebi nosi druge poteškoće, mahom političke prirode. Stoga se čini najpogodnijim pravopis koji bi sačinjavao neku vrstu zajedničkog imenitelja svih razlika u izgovoru za koje smo se složili da mogu opstojati u okviru standardnog jezika. Pisanje jednog simbola u srpskohrvatskom jeziku u slogovima u kojima postoji razlika između ekavskog i ijekavskog izgovora bio bi primjer kako se pismo može načiniti slikom različitih izgovora. Taj bi simbol onda ekavci izgovorali *e*, a ijekavci *je*, odnosno *ije*. (Ovo ne treba shvatiti kao preporuku za izmjenu postojećeg pravopisa, nego samo kao ilustraciju kako se može doći do jednog praktičnog rješenja u pitanju norme u duhu savremenih pogleda na ovaj problem.)

(3) *Književni jezik treba da bude maksimalno logičan. Zato treba paziti da razne nelogičnosti, kojima je naročito sklon govorni jezik, ne prodru u književni.*

Ovaj tradicionalni princip jezičkog normiranja ima jake istorijske korijene: gramatika je i nastala iz pretežno filozofskih, tačnije logičkih pobuda i kroz dugi niz vjekova, a naročito u srednjem vijeku, bila najtješnje povezana sa logikom. Savremeni stav prema ovom pitanju može se okarakterisati dvjema glavnim poentama. Prvo: mnoge »nelogičnosti« tradicionalnih gramatičara postaju sasvim logične u svjetlu novih saznanja o fenomenu ljudskog jezika. Drugo: mada u površinskim strukturama jezika može biti pojava koje nisu u skladu sa opštim principima logike, čini se da dubinska struktura svakog jezika u biti odgovara tim principima. Osnovno je, ipak, to da moderni lingvista ne smatra da između jezika i logike mora postojati nekakav skladan odnos.

Ako bismo bili principijelni u otklanjanju nelogičnosti iz jezika, onda bismo, polazeći od tradicionalnih pojmova o jeziku, morali odstraniti i ono što i najkonzervativniji gramatičar ne bi želio da odstrani. U izrazito fleksivnim jezicima kao što su naš i latinski jedan često po značenje beznačajan gramatički elemenat može biti signaliziran i po nekoliko puta u istoj rečenici. Na primjer, u rečenici, *Prelazio je preko oniskog, ogoljelog, pustog i kršovitog brda* gramatički elemenat »genitiv singulara muškog roda«, inače potpuno suvišan sa stanovišta značenja te rečenice (jer se već prijedlogom *preko* izražava sve što je potrebno), signaliziran je ništa manje nego pet puta, četiri puta uz pridjeve i jedanput uz imenicu. I pored očite nelogičnosti ovakvih pojava, niko još nije pokušao da ih ukloni iz jezika. Meni to izgleda nedosljedno i neprincipijelno. Savremeni lingvista ne želi da odstrani ove naoko »suvišne« elemente jer je svjestan da je tzv. *redundancija* jezičkog kôda (pojam potiče iz teorije informacije) veoma poželjno svojstvo ljudskog jezika. Ispitivanja su pokazala da jezik sadrži i do 50% tih naoko »suvišnih« signala, da je, tehnički rečeno, oko 50% redundantan. To omogućava upotrebu jezika u krajnje nepovoljnim akus-

tičkim uslovima fabričkih hala, nesavršenih radio i telefonskih uređaja veoma velikih distanci, u uslovima koji nastaju usljed jakih govornih mana, kako urođenih tako i stečenih, ili usljed veoma nečitkog rukopisa. Najvažnije je, međutim, to što redundancija daje ljudskom jeziku onu fantastičnu fleksibilnost koja omogućava postojanje bogate skale stilova od maksimalno konciznog telegrafskog stila, preko brojnih argoa i žargona sa raznim stepenima skraćivanja, do pompezne dikcije klasičnih drama i velikih oratora. Ovoj divnoj raznovrsnosti tradicionalni jezički stručnjak suprotstavlja jednoličnost poluartificijelnog književnog jezika.

U vezi sa ovim je tendencija modernih lingvista da tačnim opisom utvrde šta je to što je specifično svakom pojedinom tipu jednog jezika.² Stoga se »propisivanje« modernog lingviste svodi pretežno na savjete da pri upotrebi određenog jezičkog tipa koristimo oblike³ koji su njemu specifični, da ne brkamo dijalekte, stilove i registre. Mada obično imamo određene intuicije o tome šta je prikladno kojem tipu jezika, nekome mogu ipak biti nepoznate specifičnosti nekog jezičkog tipa, recimo standardnog, dok drugi može da pozna sve važnije tipove svog maternjeg jezika, ali nije vješt u upotrebi onog ili ovog tipa kojim bi želio da se služi. Uloga lingviste je onda da pomogne da se nepoznato upozna, a nevješto uvješti. Moje je mišljenje, recimo, da nekome ko u svakoj prilici upotrebljava književne oblike *došao*, *čitao* ili *šetati*, *kuhati* treba pomoći time što će mu se ukazati na činjenicu da su u nezvaničnom govornom jeziku na teritoriji BiH daleko običniji oblici *došo*, *čit'o* i *šetat'*, *kuhat'* i da upotreba »punih« oblika u ležernijoj konverzaciji može da ostavi na sagovornike utisak pretjerane pedantnosti i drugih osobina do kojih mu vjerovatno nije naročito stalo. Oblici tipični ležernijem razgovoru treba da nađu mjesta i u privatnim pismima, naročito među članovima porodice ili bliskim prijateljima, inače ta pisma djeluju pomalo hladno. Ili, uzmite na primjer neke ekstremnije predstavnike kod nas dosta jake folklorističke struje u pogledu na jezičko normiranje. Oni bi najradije svu bogatu raznolikost našeg jezika sveli na stil epske narodne pjesme. Jedanput sam pročitao u novinama pismo jednog takvog »folkloriste« koji se zalagao da umjesto *Dežurne apoteke* pišemo *Apoteke* koje *noćas bdiu nad vama (!)* Međutim, pogrešno bi bilo shvatiti da je stav koji se osniva na modernolingvističkim saznanjima u svojoj biti »antifolkloristički«. On samo želi da svakom tipu jezika, pa i folklornom, odredi njegovo pravo mjesto.

Relevantnost raznovrsnosti jezičkih tipova za pitanje odnosa jezika i logike možemo pokazati i na sljedećem primjeru. Jezik koji je najpodrobnije opisan mjerilima tradicionalne gramatike, i to baš u eri kada je ona dovođena u kauzalnu vezu sa logikom, jeste latinski. Jedna od gramatičkih osobina tog jezika jeste upotreba samo jedne negacije u okvirima jedne rečenice, tamo gdje naš jezik obavezno traži dvije negacije. Bazirajući logiku na gramatici latinskog jezika, srednjevjekovni učenjaci su tvr-

² Jezički tip se odnosi na bilo koji vid jednog jezika koji sa svojim specifičnostima čini zaokruženu cjelinu. Dva osnovna vida jezičkih tipova jesu *dijalekat*, koji određuju ili geografski ili klasični socijalni faktori, i *stil*, koji određuje kontekst komunikacione situacije.

³ Mislim da nema svrhe propisivati kao isključivi oblik »koristiti se *nečim*«, jer je »koristiti *nešto*« u stvari jednostavnije, a kontekst uvijek jasno pokazuje da li se radi o prostom korišćenju nečega ili o zloupotrebi.

dili, a neki i danas tvrde, da je »logično« imati samo jednu negaciju, jer dvije negacije čine jednu afirmaciju. To praktično znači da bismo, ako bi neko od nas rekao *On nema ništa*, mogli na to reći *Baš lijepo da nešto ipak ima*. (!) Ne samo da do ovakvih situacija ne dolazi u stvarnoj upotrebi jezika čija gramatika dozvoljava da se dvije negacije ili više njih javljaju u istoj rečenici, nego se one nepoznate i kada su u dijalektu onoga koji govori obavezne višestruke negacije a ne javljaju se u dijalektu njegovog sagovornika, kao što je često slučaj u engleskom jeziku. Pouka koju izvlačimo iz ovoga jeste da svaki jezik i svaki tip jednog jezika ima specifičnu gramatiku koja predstavlja neku vrstu njemu svojstvene logike, koja ne mora da stoji ni u kakvoj korelativnoj vezi sa aristotelijanskom logikom ovog ili onog tipa.

Ima više izraza koji su u širokoj upotrebi u našem standardnom jeziku, a koje postojeća norma nastoji da suzbije pozivanjem na logiku svojih gramatičkih kanona, a preko njih i na nekakvu opšteljudsku logiku. Mislim da taj otpor nije osnovan jer nije baziran na svemu onom što danas znamo o ljudskom jeziku. Jedan takav izraz je često *puta*. Obrazloženje koje važeća norma daje jeste da često *puta* znači isto što i često, pa je stoga onaj *puta* suvišan. Vidjeli smo, međutim, da i »suvišno« u jeziku ima važnu funkciju jer doprinosi neophodnom svojstvu redundancije jezičkog sistema. Osim toga, ovaj izraz nastao je istom onom analogijom kojom su nastali brojni drugi izrazi i oblici čiji opstanak u standardnom jeziku niko ne dovodi u pitanje. Ta analogija može se izraziti sljedećom proporcijom:

Dolazio je mnogo tih dana : Dolazio je često tih dana :

: Dolazio je mnogo puta tih dana : Dolazio je x tih dana.

Očito je da će pod pritiskom ovakve analogije x dobiti vrijednost često puta. Želio bih istaći da se danas ne gleda na analogiju kao na neku nepoželjnu pojavu čije djelovanje treba maksimalno obuzdati. I u ovom, kao i u drugim pitanjima jezičke norme, za modernog lingvistu najvažniji je kriterij: da li je, ili nije, neka jezička pojava u širokoj upotrebi u tipu jezika koji je uzet za osnovicu standardnog jezika. Inače, osim analogije postoje i drugi razlozi zbog kojih je izraz često puta »pobijedio« u upotrebi. Jedan važan razlog je ritmično-intonativne prirode. Ako hoćemo da upotrijebimo riječ često na početku rečenice i da je posebno istaknemo, na primjer *Često, pitamo se da li smo u pravu*, osjetićemo da nam rečenica nekako »ne zvuči«. Glavni razlog je naša teškoća da na jednoj jedinjoj riječi sa dugosilaznim akcentom ostvarimo jednu blago uzlaznu intonativnu konturu što karakteriše smisaone cjeline kojima nešto slijedi, koje ukazuju na to da želimo još nešto reći. Tu blago uzlaznu intonaciju lako osjetimo ako umjesto često u gornjoj rečenici upotrijebimo npr. sintagmu *u ovakvim trenucima*, ili *upravo zbog toga*, ili, konačno, često puta. (Možda nije na odmet da podsjetim čitaoca da engleski jezik ima izraz *oftentimes* koji doslovno odgovara našem često puta i da se on već odavno piše kao jedna riječ.) Ovo je, mislim, lijep primjer, kako nastaju mnoge prirodne promjene u jeziku: često puta, njihova je funkcija da naš izraz učine efikasnijim, da »poprave« neki »kvar« u jeziku koji je mogao nastati nekom drugom promjenom ili na bilo kakav drugi način. U ovom svjetlu jasno se vidi

koliko je neadekvatna tradicionalna politika normiranja koja na svaku novinu u jeziku — u najboljem slučaju — gleda sa pozdravom.

Još jedan izraz koji se s velikom žustrinom i istim tolikim neuspjehom protjeruje iz srpskohrvatskog jezika jeste izraz *u vezi vašeg dopisa*, jer je prema rečenici *To je u vezi sa vašim dopisom* navodno jedino pravilan oblik *u vezi sa vašim dopisom*. Navešću samo neke razloge zbog kojih je naš jezik favorizovao *u vezi + genitiv* u specifičnom značenju u kojem se ovaj izraz javlja u sintagmama kao što je *u vezi vašeg dopisa*. Prvi i najvažniji razlog je upravo ta specifičnost njegovog novog značenja. Semantička disocijacija u odnosu na izraz *u vezi sa + instrumental* dovela je, sasvim normalno, i do gramatičke disocijacije. S druge strane, pošto se izraz *u vezi + genitiv* danas upotrebljava u smislu veoma sličnom izrazima *što se tiče ... i povodom ...*, semantička asocijacija sa ovim izrazima dovela je izraz *u vezi nečega*, opet sasvim normalno, i u gramatičku asocijaciju sa njima. Osim toga, *veza* je imenica koja se po prirodi svog značenja semantički veže uz dvije druge imeničke riječi od kojih je jedna obavezno u genitivu a druga u instrumentalu sa prijedlogom *sa*, jer kažemo *veza nečega sa nečim*. Prema tome, nema ničeg novog u tome što imenica u genitivu dopunjuje imenicu *veza*. To samo znači da sintagmu *u vezi vašeg dopisa* možemo tumačiti kao skraćeni oblik dužeg izraza *u vezi vašeg dopisa sa predmetom o kome je riječ*, isto onako kao što *u vezi sa vašim dopisom* možemo tumačiti kao eliptičan oblik izraza *u vezi predmeta o kome je riječ sa vašim dopisom* s obzirom na činjenicu da se *predmet o kome je riječ* podrazumijeva kontekstom situacije. Nije zato nimalo neobično što se *u vezi ...* javlja i uz genitiv i uz instrumental, kao što nije neobično ni to da se *u vezi + genitiv* sve više upotrebljava kako zbog svoje relativne kratkoće, tako i zbog toga što ga nije moguće interpretirati i na drugi način, kao što je moguće izraz *u vezi sa + instrumental* (usporedi dva značenja rečenice *U vezi sa trgovinom ostvareni su novi radni uspjesi*).

Spomenuo bih još samo jednu pojavu u postojećoj normi koja se brani logikom tradicionalnih gramatičkih kanona. Ta pojava se tiče gramatičke kongruencije. U ovom članku sam na nekoliko mjesta vršio kongruenciju na način koji ne odobrava važeća norma. Napisao sam, između ostalog, *principi ... zasnovani na jezičkoj nauci 19. i ranijih vjekova* i *u istom ili susjednim slogovima* umjesto »pravilnog« *principi zasnovani na jezičkoj nauci 19. vijeka i ranijih vjekova* i *u istom slogu ili susjednim slogovima*. Vjerujem da ove moje »ispade« nisu ni primijetili oni čitaoci čije jezičko osjećanje nije nakrnjeno isuviše dobrim poznavanjem važećih normativnih pravila, što znači da je kongruencija koju sam primijenio prirodna našem današnjem jezičkom osjećanju. Otkud to? Otuda što naš jezik, da bi spriječio nepotrebno ponavljanje kontekstom signaliziranih elemenata, posjeduje sposobnost izostavljanja nekih od tih elemenata makar oni i ne bili apsolutno gramatički paralelni odgovarajućim stvarno upotrebljenim elementima. Sasvim je jasno da se u sintagmama *19. (vijeka) i ranijih vjekova*, *u istom (slogu) ili susjednim slogovima* podrazumijevaju izostavljene riječi, ovde date u zagradama. Rečeno jezikom transformacione gramatike, srpskohrvatski jezik posjeduje transformacije koje potiru jednu od dvije imenice (ili imeničke sintagme) ako su one u gramatičkoj vezi koordinacije. Naravno, postoje određeni uslovi pod kojima se može vršiti ovo potira-

nje. Jedan od njih je da koordinirane sintagme budu u istom padežu, jer ne kažemo **u devetnaestom i ranijih vjekova niti *kod istog ili u susjednim slogovima*. Ali nije potrebno da budu i jednakog gramatičkog broja, kao što nastoji da nas uvjeri postojeća norma. Taj broj se »neuredno« ponaša i u onim slučajevima kongruencije koje norma odobrava, kao na primjer u sintagmi *u grčkom i latinskom jeziku*, gdje je riječ o dva jezika, pa je imenica ipak u jednini. A izostavljanje jedne od dvije paralelne riječi u izrazu *19. i ranijih vjekova* i u izrazu *u grčkom i latinskom jeziku* spada u isti red pojava.

Eto, to su samo neki primjeri koji pokazuju da logika postojeće norme bazirana na tradicionalnoj gramatici ne ide uvijek u korak sa logikom koja bi izvirala iz danas znatno obogaćenog arsenala lingvističkih znanja.

II

Iz ovog što je dosad rečeno mogao bi se steći utisak da moderni lingvisti, odbacujući maltene sve tradicionalne principe jezičkog normiranja, pledirajući za potpunu spontanost u pitanjima jezika, spontanost koja može da vodi i u kaos. Takav bi utisak bio pogrešan. Pažljiv čitalac mogao je zaključiti da i moderni lingvisti imaju da nam kažu dosta o tome šta da radimo o jeziku, mada su informacije o tome date uzgredno, uz kritiku tradicionalnih principa normiranja. Sada bih, nezavisno od tradicionalnog učenja o normi u jeziku, iznio neke misli o putevima kojima bi moderna lingvistika mogla da izgradi vlastiti cjelishodan pogled na jezičko normiranje i srodna pitanja. Polazišne tačke će mi biti ne toliko sami problemi koliko neki osnovni postulati savremene lingvistike o prirodi ljudskog jezika, koje ću posmatrati u odnosu na pitanje »Šta raditi o jeziku?«.

Jedna od osnovnih osobina ljudskog jezika koju u ovom ili onom vidu prihvataju svi moderni lingvisti jeste dihotomija između svijesti o manje-više apstraktnoj strukturi jezika i stvarne upotrebe jezika, tj. manifestacije te strukture u govornom aktu. Tu dihotomiju de Saussure je našao između pojmova koje je nazvao *langue* i *parole*, dok je Chomsky shvaća dinamičnije i inkorporira je u svoje pojmove *competence* (jezička sposobnost, znanje jezika) i *performance* (djelatnost, primjena znanja). Elementa ove dihotomije nalazimo i u drugim terminološkim parovima u savremenoj lingvistici i semiotici, kao što su sistem — proces, kôd — poruka, institucija — čin, tip — znak, intenzija — ekstenzija, prisila — izbor. Ja bih ovu dihotomiju doveo u vezu sa normiranjem, uzimajući je ponajviše u smislu koji joj daje Chomsky: s jedne strane imamo mahom nesvjesno, idealizirano znanje maternjeg jezika, s druge strane primjenu tog znanja u stvarnom govoru ili pisanju koje ga onda odražava u manjoj ili većoj mjeri.

Prvo bih istakao da nesvjesno znanje maternjeg jezika omogućava svakom ma kako neintelligentnom i neukom čovjeku da bude svoj sopstveni »lektor«. Svi smo sreli ljude koji nikad nisu čuli za gramatiku, a ipak se ponekad ispravljaju kad im se omakne da kažu nešto negramatično. Ispravljavanje podrazumijeva postojanje norme, a pošto takvi ljudi nikad nisu učeni nikakvoj gramatici, moramo pretpostaviti da je njihova norma ono nesvjesno znanje gramatike maternjeg jezika koje u sebi nose od ranog

djetinjstva. To nesvjesno znanje maternjeg jezika — koje dobrim dijelom odgovara odavno poznatom pojmu »jezičkog osjećanja« — moderni lingvista uzima kao svoj prvi i najvažniji kriterij u normiranju. Do raskoraka između tog znanja i izrečenog ili napisanog može doći iz više razloga. Ovdje ću navesti samo neke koji su relevantni u kontekstu naše teme. Jedan razlog može biti strah ili bilo kakva nervoza — to je ono kada se nečiji jezik »spetlja« u odsudnom trenutku. Drugi — promjena odluke o onome što želimo reći nakon što smo počeli jednu rečenicu, što nas može dovesti u sintaksički čor-sokak iz koga se valja izvući. Enklitike su kod nas čest uzrok takvih čor-sokaka. Skoro sam čuo ovakvu rečenicu: *Rekao je da će se brzo ... otići po to*, a odmah zatim ispravak *da će se brzo vratiti*, što je i bila prvobitna namjera govornog lica, samo je izmijenjena nakon što je izgovoreno povratno se koje je po gramatičkim pravilima moralo doći ranije u rečenici, prije nego što se govornik predomislio o onome što je želio reći. Treći razlog raskoraka o kome je riječ moglo bi biti prisustvo hrane u ustima koje je onemogućilo izgovaranje težeg glasovnog kompleksa, od kojeg onda odustajemo i zamjenjujemo ga lakšim; to opet najčešće ima gramatičkih reperkusija i na ono što je već jasno izgovoreno, zbog čega smo prisiljeni da mijenjamo cijelu rečenicu.

Za nas je najinteresantniji onaj drugi slučaj raskoraka između jezičkog znanja i govorne ili pisane prakse, kada dolazi do izmjene odluke o onome što želimo reći ili napisati. Kako jezički stručnjak može u takvom slučaju nekom pomoći da bude svoj što bolji »lektor«? Logičan savjet bi bio (ako je riječ o pisanju): nemojte mijenjati namjeru o onome što želite napisati tokom samog pisanja rečenice, pa i većih cjelina; riješite prvo šta želite reći, isplanirajte to u odnosu na pojedine strukturalne dijelove teksta i držite se tog plana. Tekst je takva cjelina u kojoj izmjena jednog detalja može zahtijevati izmjenu niza drugih elemenata. Svakako da je planiranje utoliko lakše ukoliko je kraći i sam tekst i njegovi pojedini dijelovi, prije svega rečenice. Stoga bi još jedan savjet mogao biti: pišite kratkim jednostavnim rečenicama. Ali kratke rečenice nisu uvijek kompatibilne sa prirodom materije o kojoj pišemo ili sa stilom kojim želimo pisati. Upotreba dužih rečenica, pak, otežana je kombinovanim djelovanjem dvaju faktora: ograničenim vremenskim »obuhvatom« jezičke memorije i kompleksnošću gramatičkih zapreka⁴ u dužoj rečenici, mahom neispitanih ne samo u našem nego i u rijetko kojem drugom jeziku. Zato u ovoj problematici pravu pomoć treba očekivati od istraživanja u oblasti psihologije i lingvistike, naročito onih koja se odnose na dubinsku gramatičku strukturu. Ipak, mislim da se i u ovom trenutku u nastavi može učiniti više nego što se kod nas čini. Najčešća i na žalost obično jedina nastavnikova reakcija na dužu rečenicu u kojoj nešto »ne štima« samo je jedna vijugava crvena linija ispod rečenice i jedna riječ u vidu napomene na margini zadatka: »stii!«. Prevedeno na jezik istine, to znači: nije mi jasno zašto ova rečenica nije dobra, jer sve je u redu prema onom što ja znam iz gramatike, pa zato krivica mora biti u stilu. Krivica je, međutim,

⁴ »Zaprekom« prevodim engleski termin *constraint* kojim se označava gramatička nemogućnost spajanja dvaju ili više elemenata u rečenici. U našem jeziku, na primjer, ne možemo dovesti u vezu koordinacije dvije predikacije od kojih prva sadrži trenutni, a druga trajni glagol (**Došla je da nas posjeti i znala sve o nama*), iako je ta veza moguća ako je poredak predikacija obrnut.

obično i njegova lična — jer se i aparaturom tradicionalne gramatike može dosta toga objasniti, i opšteprosvjetna — jer rezultati savremene lingvistike puževski sporo prodiru na naše univerzitete.

Drugi vid u kojem se osnovna dihotomija moderne lingvistike reflektuje na normiranje i nastavu maternjeg jezika jeste slučaj kada u samom našem jezičkom osjećanju postoji kolebanje između dva ili više oblika. U mom osjećanju, na primjer, postoji kolebanje između *sudije su se složile* i *sudije su se složili*. U takvom kolebanju nema nikakva zla, to je samo dokaz da se jezik mijenja. Svakako ćemo pametnije postupiti ako ne pokušamo normirati takvo stanje dopuštanjem samo jednog oblika, jer će prirodna upotreba jezika nesumnjivo favorizovati ono što najbolje odgovara jeziku kao strukturalnoj cjelini.

Osvrnimo se na još jedan oblik odnosa jezičkog znanja i njegove primjene u govornoj i pisanoj praksi u kontekstu normiranja. U svakom jeziku moguće je formirati rečenice i druge gramatičke cjeline koje će odgovarati našim nesvjesno usvojenim gramatičkim pravilima, ali koje iz drugih razloga nisu prihvatljive. Sasvim je gramatično modificirati imenicu sa 25 atributa, ili nadovezati 25 relativnih rečenica jednu na drugu (npr. *Ovo je čovjek koji ima kuću koja je na brdu koje se nalazi pored grada koji leži na obali mora koje ... itd., itd.*) ili poredati 25 glagola jedan do drugog, ali svi dobro znamo da takve rečenice ne bi bile prihvatljive. Step en prihvatljivosti rečenica, dakle, određen je, osim njihovom gramatičnošću, kvantitativnim odnosima njihovih gramatičkih elemenata. Zatim, tipom upotrebljene konstrukcije. Struktura u koju je umetnuta samo jedna konstrukcija sasvim je prihvatljiva, npr. *Čovjek koga si vidio rod om je iz Trebinja*. Ali ako se unutar umetnute rečenice umetne još jedna, unutar ove još jedna, i tako redom, rečenica postaje sve manje prihvatljiva. Već dvije jedna drugoj superpozirane umetnute rečenice čine cijelu strukturu nezgrapnom, npr. *Čovjek koga si vidio na prijemu koji je juče održan rod om je iz Trebinja*. To nije slučaj sa strukturama u kojima se modifikacija vrši »lijevo« do početka rečenice ili »desno« do njenog kraja. Tu su strukture sa tri, pa i četiri konstrukcije sasvim obične. Znači broj »poželjnih« konstrukcija zavisi od njihovog tipa i mjesta u rečenici. Ova vrsta prihvatljivosti rečenica nesumnjivo je u vezi sa prirodom i potencijalom ljudske memorije i svijesti uopšte. Proučavanje ovih fenomena spada u oblast koju određuje drugi član moderno-lingvističke dihotomije, onaj koji Chomsky naziva *performance* (djelatnost) i ono logički slijedi proučavanju samog gramatičkog znanja maternjeg jezika. Nije potrebno isticati kakvim bi moćnim sredstvom bio oboružan nastavnik maternjeg jezika kada bi u svojim rukama imao rezultate jedne detaljne gramatičko-strukturalne analize jezičke djelatnosti, onih puteva koji vode od nesvjesnog znanja maternjeg jezika do optimalno prihvatljivih stvarnih rečenica.

Na kraju bih se još jedanput osvrnuo na problem najoptimalnijeg načina pisanja standardnog jezika. Rekao bih, naime, nešto u kontekstu ovog dijela članka kao dopunu onome što je već rečeno o prednostima nefonetskog pisma.

Princip fonetskog (tačnije fonemskog) pisma treba da bude realizacija one poznate izreke »Piši kao što govoriš!«. To znači da bi jedna grupa ljudi koji govore na isti način trebali i da pišu na isti način, kad jednom

nauče grafičke simbole fonema koje upotrebljavaju u govoru. Naše iskustvo, međutim, pokazuje da to nije tačno. Do nedavno je u sarajevskim tramvajima na metalnim kutijama za otpatke oznaka ZA OTPATKE u raznim kolima bila napisana na razne načine; riječ *otpatke* se javljala, osim u »pravilnom« obliku, i u oblicima *odpatke*, *otpadke* i *odpadke*. Ako znamo da se u Sarajevu i na većem dijelu srpskohrvatskog jezičkog područja ova riječ izgovara na isti način, ostaje da odgovorimo na pitanje zašto je bila napisana na četiri razna načina. Pretpostavimo da su neki radnici, pišući ovu oznaku, glasno izgovarali riječ *otpatke*, i to, kao što obično biva pri pisanju, nešto sporije nego u normalnom govoru. Pri sporijem izgovoru obično ne dolazi do raznih asimilacija na granicama riječi i morfema do kojih dolazi u normalnom brzom govoru. U našem konkretnom slučaju jako usporen izgovor riječi *otpatke* osujetiče jednačenje po zvučnosti između prvog i drugog te drugog i trećeg morfema, dajući oblik *od-pad-ke*. Nešto manje spor izgovor samo će djelimično obezvučiti fonemu (d) u jednom ili oba slučaja njene pojave u ovoj riječi, ostavljajući i samo govorno lice u nedoumici da li je rekao *d* ili *t*. Jasno je da će rezultat ovih različitih brzina u izgovoru i neodređenosti dentalnog eksploziva u odnosu na zvučnost biti situacija kakvu smo imali po sarajevskim tramvajima: nejednaka pisanja jedne te iste riječi. (Tu situaciju je u posljednje vrijeme, na moju žalost, izmijenio neki »pismeniji« član kolektiva.) Ako pretpostavimo, pak, da su neki (ili čak svi) radnici pisali čutke (najveći broj ljudi i piše čuteći — to onemogućava realizaciju pouke »Piši kao što govoriš« u jednom njenom smislu!), onda objašnjenje pojave *d* umjesto *t* treba tražiti izvan fonetike. Pokušajmo ga naći na moderno-lingvističkoj osnovi. Ono što prenosimo na papir dok pišemo čutke obično je, u stvari, akustička slika riječi u našoj svijesti, zvučna memorija o sastavnim glasovima riječi. Međutim, tu sliku prati i niz drugih informacija iz bogatog trezora našeg nesvjesnog znanja jezika. Tako, recimo, u pisanju riječi *otpatke* mi nesvjesno unosimo i ono što znamo o njenoj morfološkoj strukturi: činjenicu da se element *ot-* javlja sa istim značenjem u obliku *od* kao samostalna riječ i kao prefiks u brojnim drugim riječima kao što su *odbaciti*, *oduzeti*, *odgoj*, *odnos* itd.; činjenicu da se element *-pat-* javlja sa istim značenjem u formi *pad* u većini drugih gramatičkih oblika riječi koje imaju isti korijen (*padnem*, *padneš*, itd., *padam*, *padaš*, itd., imenice *pâd*, *padanje*, *padavine*, itd.). Ove činjenice ne mogu a da ne utiču na grafički oblik riječi, bez obzira na to koliko je onaj ko piše gramatički neuk u školskom smislu. Jedina razlika između neukog i poučenog čovjeka je u tome što se kod onog prvog sve dešava nesvjesno, dok ovaj drugi može biti više ili manje svjestan gramatičkih odnosa koje u sebi nosi dok piše. Rezultat situacije koju sam netom prikazao je neminovna raznovrsnost u grafičkom obliku »istih« riječi, jer nekada će prevagnuti akustička slika riječi, nekada svijest o strukturi te riječi na onom nivou koji de Saussure zove *langue*.

Fonetski pravopis je, dakle, nepodesan i uz skoro nemoguću pretpostavku potpune fonetske unificiranosti unutar jedne jezičke zajednice. Koji je onda pravopis podesniji? Onaj koji će obezbijediti maksimum stabilnosti u grafičkom obliku riječi, a takav je tzv. *morfofonemski* pravopis. To nije isto što i korijenski pravopis, koji se bazira na etimologiji, mada se slučajno podudara s njim u manjoj mjeri. Takav (uglavnom) pravopis imaju Slovenci, Rusi i srazmjerno veliki broj drugih evropskih i vanev-

ropskih naroda. Osnovno praktično pravilo ovog pravopisa jeste: piši svaki morphem, dakle svaki minimalni gramatički ili značenjski elemenat unutar jedne riječi, onako kako se taj elemenat izgovara u odgovarajućoj izgovornoj riječi, a ako se ne javlja kao posebna riječ, piši ga onim oblikom koji je najčešći u cjelokupnom nizu riječi u kojima se javlja. Ovo pravilo je »praktično« pa možda ne bi pokrilo sve pojedine slučajeve, ali bi svakako omogućilo da vrlo brzo naučimo glavne tajne morfofonemskog pisma, što bi, uz ostale faktore, doprinijelo bržem opismenjavanju i, u svakom slučaju, većoj stabilnosti grafičkog oblika riječi a time i manjem broju rasprila oko pisma i pravopisa. (Trenutno je naš pravopis morfofonemski samo u odnosu na pisanje *d* ispred *s* i *š* u riječima kao što su *predstava*, *odšetati*.) Opet napominjem da ovo ne treba shvatiti kao prijedlog da napustimo fonemski i u potpunosti prihvatimo morfofonemski pravopis, nego samo kao ilustraciju toga kako nam novija saznanja o jeziku mogu pomoći u rješavanju nekih praktičnih pitanja u vezi sa jezičkim normiranjem.

I na kraju nekoliko »opštih napomena« koje nisu sasvim nove, ali su aktualizirane modernim poimanjem jezika i, naročito, drukčijim gledanjem na jezičku raznovrsnost. Ja ću ih dati u vidu u kojem bi jedan nastavnik maternjeg jezika, posebno srpskohrvatskog, mogao da ih prenese svojim đacima:

— Pišite uvijek tako da sa što manje riječi kažete što više. Prilagođavajte svoj stil predmetu o kojem pišete. Ako treba da napišete upute za upotrebu kakvog kućanskog aparata, budite prije svega jasni i kratki, okanite se poetskog stila, njega ostavite za pisanje poezije. Pa i kad pišete kakav esej, makar i književni, neka vam prvo bude na umu ono zbog čega ga i pišete, a to je da biste drugima rekli nešto novo, nešto interesantno, nešto što oni ranije nisu znali, a ne da biste im pokazali kako vi umijete lijepo pisati. Ako to novo možete reći upravo onako kao što ste ga zamislili, a uz to reći ga i lijepo, svaka vam čast. Ali ne zaboravite da je lijepo pisanje najčešće maska praznini sadržaja. Jedino je poezija žanr u kome se može — ali i ne mora — pričati samo zvuka radi, jer pjesnik često niže riječi kao zrna na đerdan, osluškujući zvuk kada zrno udari o zrno, gledajući svjetlo kako se u đerdanu prelama, osjećajući vrijeme kako se đerdanom krasi.